

УДК 347.19

Оксана Воловик,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри господарського права юридичного факультету

Східноукраїнського національного університету

імені Володимира Даля

МЕЖІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АКЦІОНЕРІВ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Досліджено межі обмеженої відповідальності акціонерів, з'ясовано її співвідношення з юридичною відповідальністю. Проаналізовано законодавство у ракурсі притягнення контролюючого учасника (холдингової компанії) за зловживання контролем. Обґрунтовано висновки про відсутність правових механізмів для запровадження ефективної корпоративної відповідальності контролюючого учасника та недоцільність звуження її сфери за колом осіб. Розглянуто категорію «нормального підприємницького ризику» в управлінській діяльності акціонерів, проаналізовано наукові підходи щодо форм вини контролюючого учасника, визначено перспективи правового розвитку в цій сфері.

Ключові слова: акціонер, холдингова компанія, корпоративна відповідальність, зловживання контролем.

Однією із сутнісних ознак акціонерних товариств є обмежена відповідальність акціонерів, межі якої окреслюються розміром коштів (вартістю майна), внесених в оплату акцій. Так, згідно з ч. 2 п. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 р. № 514—VI акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства и несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, тільки у межах належних їм акцій. Поряд з цим, змістовний аналіз нового акціонерного закону (статті 12, 29, 65) та діючого законодавства (ст. 126 Господарського кодексу України; далі — ГК України) дозволяє стверджувати про те, що відповідальність акціонерів іноді може виходити за свої канонічні межі.

Проблему підвищеної відповідальності акціонерів, як правило, розглядають у контексті вирішального впливу на діяльність акціонерного товариства з боку одного акціонера чи певної групи акціонерів. Ситуація наявності консолідованих пакетів акцій притаманна, зокрема, акціонерним товариствам Німеччини, Японії, Росії й України, але з тією різницею, що власниками зазначених пакетів у цих державах є принципово різні особи за своїм статусом (у Німеччині — це підприємства, в Японії — банківські та страхові установи, в Росії та Україні — приватні особи й компанії). Зазначена ситуація пояснюється різними шляхами економічного розвитку, що не може не відбиватися

на традиціях корпоративної практики, стані корпоративного законодавства та завданнях його вдосконалення. У той самий час обставина глобалізації сучасного світу обумовлює необхідність зближення (гармонізації) національних правових систем, що у галузі корпоративного права відбувається, зокрема, під суттєвим впливом права компаній ЄС.

Окремі аспекти акціонерної відповідальності розглядалися у працях українських досліджувачів корпоративної проблематики О. Вінник, А. Єфіменко, О. Кібенко, В. Кравчука, Д. Луспеніка, І. Спасибо-Фатеевої та ін. Однак подальша розробка цього питання належить до кола найбільш динамічних і актуальних напрямів наукових досліджень та законотворчої діяльності, які опосередковують розвиток сучасного українського корпоративного права та, відповідно, стимулюють розвиток економіки нашої держави.

Об'єктом дослідження є правове регулювання відносин акціонерної відповідальності згідно з вітчизняним та зарубіжним законодавством.

Метою статті є визначення сутності та меж відповідальності акціонерів, з'ясування проблем щодо їх окреслення у правовій площині.

Юридична відповідальність є невід'ємною умовою дотримання законності у певній сфері суспільних відносин, бо саме через цю форму державного або суспільного

примусу забезпечується виконання суб'єктами відносин своїх обов'язків та утримання від скоєння правопорушень. Очевидно, що юридична відповідальність опосередковує і корпоративні відносини, але її природа та специфіка у цій сфері є недостатньо дослідженими.

Беручи до уваги здобутки правової науки, що в цілому стосуються феномена юридичної відповідальності, слід зазначити, що з середини минулого сторіччя у працях радянських вчених-юристів вона стала розглядатися не тільки у своєму класичному — ретроспективному аспекті (негативної відповідальності, якій передують протиправна поведінка), а й у позитивному (перспективному) аспекті — відповідальності, яка стимулює суб'єкта до правомірної діяльності, покладає на нього певні обов'язки та ризики. Зазначений дуалізм поглядів на функціонально-цільове призначення юридичної відповідальності зберігся й у наші часи, іноді навіть з намаганнями до їх об'єднання при формулюванні зазначеної правової дефініції.

Відповідальність акціонерів (акціонерна відповідальність) традиційно уявляється обмеженою їх внесками в оплату акцій. Як відомо з історії, цей принцип був першопроголошений ще у 1805 р. в Указі Імператора Олександра I з приводу банкрутства Петербурзької компанії із будівництва кораблів, кредитори якої намагалися стягнути борги з дійсних акціонерів у рахунок тих, які були відсутніми або неспроможними: акціонерна компанія відповідає лише складеним капіталом, а відтак жоден з її акціонерів при невдачі не втрачає більше вкладеного капіталу [1]. Цікаво, що в Європі та Америці цей принцип укріпився дещо пізніше, хоча з позицій історії розвитку акціонерного права саме закордонний досвід часто сприймається як фундаментальний. Як вже зазначалося, в українському законодавстві цей принцип закріплений в ч. 2 п. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства». Крім того, акціонери, які не повністю сплатили акції, у випадках, визначених статутом товариства, відповідають за зобов'язаннями товариства у межах несплаченої частини вартості належних їм акцій (ч. 3 п. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства»).

Отже, чи можна обмежену (вартістю належних акцій) відповідальність акціонерів за зобов'язаннями товариства вважати проявом юридичної відповідальності? В ретроспективному аспекті уявляється, що ні, оскільки підставою для цього має бути

правопорушення з боку особи, яка притягається до такої відповідальності. Обов'язок акціонера відповідати у межах вартості належних акцій (втратити внаслідок знецінювання акцій чи доплатити їх ціну до повного розміру при розрахунках товариства з кредиторами) не є санкцією за правопорушення з боку акціонера, у тому числі навіть якщо акції були ним невчасно сплачені. В економічному розумінні це інвестиційний ризик акціонера з позначкою «мінус». Але чи можна розглядати його у правовій площині з позицій теорії позитивної юридичної відповідальності?

Про необхідність розширення підходів до поняття юридичної відповідальності вперше було заявлено в науці радянського кримінального права. Так, В. Г. Смирнов зазначав, що проблема правової відповідальності не зводиться до проблеми відповідальності за спричинену шкоду, за порушення будь-яких охоронюваних законом інтересів, хоча найбільш рельєфно проявляється саме в порушенні, але вона реально існує і при здійсненні дозволених діянь, а тим більше діянь, що прямо слідує із закону [2]. Ідея позитивної юридичної відповідальності як усвідомлення необхідності виконання правового обов'язку отримала як підтримку, так і заперечення з міркувань неприйнятності «юридизації» думок та почуттів індивіда. Внаслідок цього зміст позитивної відповідальності фактично зводиться до проявів правомірної поведінки у формі виконання обов'язків або здійснення прав, а перспективність розробки теорії позитивної відповідальності вбачається у межах теорій правомірної поведінки, правосвідомості, правової культури. Отже, навіть у такому ракурсі обмежена акціонерна відповідальність не є проявом відповідальності юридичної.

Не можна заперечувати, що акціонери, володіючи виключними повноваженнями з управління акціонерним товариством, повинні нести відповідальність за наслідки реалізації своїх рішень, які можуть бути не виваженими, а іноді — надмірно ризикованими та навіть злочинними.

Вирішення зазначених проблем у практичній площині уявляється можливим після принципового з'ясування наступного теоретичного запитання — чи повинна особа (особи), яка вклала основний капітал у товариство, нести відповідальність за свої рішення чи це є її необмеженим правом на підприємницький ризик?

Так, згідно з ч. 6 ст. 126 ГК України, якщо корпоративне підприємство вна-

слідок дій або бездіяльності холдингової компанії виявиться неплатоспроможним або буде визнане банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного підприємства.

Прецеденти застосування зазначеної норми в Україні невідомі. Причина полягає не у відсутності таких ситуацій взагалі, а у апіорній невідомості закону. Зокрема, як можуть кредитори дізнатися та довести вину холдингової компанії, якщо рішення (вказівки) останньої ніяк не зафіксовано?

Слід зазначити, що з прийняттям Закону України «Про холдингові компанії в Україні» від 15.03.2006 р. № 3528-IV межі відповідальності контролюючих учасників були значно звужені у порівнянні з попередньою редакцією ст. 126 ГК, яка зазнала змін, але раніше передбачала відповідальність контролюючого підприємства (а не лише холдингової компанії) як за неплатоспроможність (банкрутство) залежного (корпоративного підприємства), так і за збитки дочірнього підприємства внаслідок укладання не вигідних угод з вини контролюючого підприємства.

Відтепер за зловживання контролем серед підприємств несуть відповідальність тільки холдингові компанії — відкриті (публічні) акціонерні товариства, які володіють, користуються та розпоряджаються холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств. При цьому під холдинговим корпоративним пакетом акцій (часток, паїв) розуміється пакет акцій (часток, паїв) корпоративного підприємства, який перевищує 50% або складає величину, яка забезпечує право вирішального впливу на господарську діяльність корпоративного підприємства (ст. 1 Закону України «Про холдингові компанії в Україні»).

Отже, поза межами відповідальності за *колом осіб* опинилися всі контролюючі підприємства, крім холдингових (публічних акціонерних) компаній, зокрема приватні акціонерні та всі інші товариства і підприємства, які мають вирішальний вплив (навіть 100% акцій (часток, паїв) на одне корпоративне або два чи більше унітарних підприємств. Прогресивність такого вибіркового підходу законодавця є спірною, особливо з позицій логіки, бо сфера виникнення відносин контролю-підпорядкування не обмежується організаційно-правовою формою холдингової компанії.

З невідомих причин у Цивільному кодексі України (далі — ЦК України) не отримали закріплення норми щодо відповідальності контролюючого учасника — фізичної особи (або групи осіб), хоча, безумовно, виникнення відносин контролю-підпорядкування не залежить від юридичної особистості контролюючого учасника (фізична це або юридична особа). Однак сучасне українське законодавство передбачає відповідальність за зловживання контролем для осіб юридичних (хоча тільки для холдингових компаній), а фізичні особи навіть гіпотетично позбавлені ризику такої відповідальності.

Не додає визначеності цьому питанню і позиція розробників Концепції розвитку корпоративного законодавства України, згідно з якою особа, яка вклала основний капітал у товариство, повинна мати змогу ефективно впливати на управління його справами, бо такий підхід відповідатиме європейській тенденції відмови від формального принципу рівності всіх акціонерів і переходу до концепції захисту не тільки міноритарних акціонерів, а й «капіталу, що несе основні ризики» [3].

Зазначена теза знову повертає нас до ключового питання — які саме ризики несе «мажоритарний» капітал? Якщо йдеться про ризик втрати (знецінення) власних акцій, то *чи можна ризикувати на мільйони для акціонерного товариства, вклавши особисто в нього лише десятки (чи навіть сотні) тисяч?*

На думку автора, якщо акціонери несуть обмежену відповідальність, то і ризики, які вони можуть собі дозволити щодо акціонерного товариства, також мають бути обмеженими — вартістю цієї відповідальності, тобто розміром внесків до статутного капіталу. Але ж якщо існує необхідність у перевищенні меж дозволеного ризику — хтось повинен взяти за це відповідальність, бо джерелами покриття цього ризику у випадку негараздів будуть кредитори, наймані працівники та інші непричетні особи. А ось хто буде відповідати за невинуватий ризик — акціонери (зокрема більшості), члени наглядової ради або виконавчого органу — має залежати від того, хто ухвалив відповідне рішення.

Теоретичним підґрунтям можливості позбавлення акціонерів обмеженої відповідальності у країнах англо-американської правової системи слугує доктрина «підняття завіси корпорації» («корпоративної вуалі»), згідно з якою акціонери вважаються захищеними «завісою корпо-

рації» — самостійною юридичною особистістю юридичної особи. Але у зв'язку з тим, що деякі учасники можуть використовувати «завісу корпорації» у неблаговидних цілях, що призводить до завдання їй шкоди (у т. ч. інтересам її кредиторів), судові органи у певних випадках відступають від принципу самостійної юридичної особистості корпорації та примушують її розкрити свою діяльність, тобто «підняти завісу корпорації» [4]. Якщо дії акціонера свідчать про те, що корпорація фактично не була самостійною юридичною особою, окремою від акціонера, тобто якщо акціонер розпоряджався її майном як власним, він ризикує позбавитися обмеженої відповідальності. Однак, як зазначають дослідники цієї проблематики, зарубіжні суди застосовують виключно суб'єктивний та неоднозначний підхід до «підняття завіси корпорації» та притягнення акціонера до субсидіарної відповідальності за боргами останньої, бо в законодавстві відсутній перелік підстав для застосування таких наслідків. Так, зокрема в рішенні суду у справі «Adams v. Cape Industries PLC» було зазначено, що для ігнорування юридичної особистості компанії недостатньо факту регулювання компанії іншою особою [5]. Але ж це виключення, яке лише підтверджує правило про можливість такого ігнорування залежно від обставин конкретної справи, при встановленні судом факту зловживання інститутом юридичної особи з боку її учасника (учасників).

У питанні запровадження відповідальності учасників (акціонерів) за зловживання інститутом юридичної особи слід погодитися із застереженням, що його висловлюють багато науковців, щодо виваженого підходу до підстав настання такої відповідальності в аспекті суб'єктивної сторони правопорушення. Йдеться про *вину* контролюючого учасника (акціонера) у скоєнні дій, які призвели до негативних наслідків у діяльності залежного підприємства, а саме про її форми (умислу або необережності).

Як відомо, в цивільному законодавстві не формулюються поняття вини, умислу, необережності. Тому при тлумаченні відповідних понять є коректним використання як базових визначень цих понять, що наводяться у Кримінальному кодексі, але з коригуванням на відповідні положення цивільного законодавства [6].

У господарському законодавстві також відсутнє визначення вини. Більше того,

згідно зі ст. 218 ГК України підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є скоєне ним правопорушення. Тобто для притягнення особи до господарсько-правової відповідальності достатньо факту правопорушення, наявності протиправної поведінки порушника [7]. Отже, його вина презюмується.

Якщо вина у формі умислу заперечень не викликає, то необережність у діяннях контролюючого учасника, що призвели до негативних наслідків у діяльності залежного підприємства, повинна бути чітко визначеною. Слід погодитися із застереженням, що притягнення до відповідальності акціонерів за наявності їх вини у формі необережності може негативним чином вплинути на розвиток акціонерних відносин, бо акціонери можуть припинити практику *нормальних* (курсів наш. — Авт.) підприємницьких ризиків і це негативно відобразиться на економіці. Але ж необережність може бути грубою, яка виходить за межі нормального підприємницького ризику та яку не можна протиставляти підприємницькій ініціативі. З огляду на це, слушною є думка про зведення форм вини учасника, який зловживає інститутом юридичної особи, до двох форм: умислу або грубої необережності [8]. Безперечно, критерії «норми» підприємницького ризику і, зокрема, в аспекті відповідальних управлінських рішень акціонерів, мають бути доктринально обґрунтованими та запровадженими у законодавстві.

Таким чином, правовий феномен відповідальності акціонерів у аспекті її меж на сучасному етапі характеризується наступним.

1. *Обмежена відповідальність акціонерів є економічним ризиком кожного акціонера щодо втрати (у т. ч. внаслідок знецінення акцій) лише тих коштів (майна), які були вкладені при придбанні акцій. Навіть якщо акції сплачено невчасно, ризик втрати завжди обмежений їх вартістю. Обмежену відповідальність акціонерів як сутнісну ознаку акціонерних товариств некоректно розглядати з позицій юридичної відповідальності.*

2. *Обсяг відповідальності акціонерів (зокрема контролюючих або більшості) за наслідки своїх рішень, прийнятих у процесі управління товариством, має залежати від того, чи може відповідне рішення кваліфікуватися як «нормальний підприємницький ризик». Перевищення*

його меж з умислу або грубої необережності є корпоративним правопорушенням, що має тягнути за собою певні наслідки (санкції). Отже, якщо ризик знаходиться за межею норми, то і межі відповідальності мають долати рамки обмеженості.

3. Притягнення акціонерів до відповідальності за зловживання інститутом

юридичної особи потребує запровадження до українського права та законодавства концепції «підняття корпоративної завіси», судового контролю над діяльністю акціонерних товариств та розширення сфери настання такої відповідальності за колом осіб.

ПРИМІТКИ

1. Полное собр. зак. Российской империи. — Т. XXVIII. — Ст. 21900.
2. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права / В. Г. Смирнов. — Ленинград, 1965. — С. 21.
3. Концепція розвитку корпоративного законодавства України, затверджена рішенням ради Комітету корпоративного права Асоціації правників України 03.10.2007 р. // Юридичний радник. — 2007. — № 5. — С. 14.
4. Кибенко Е. Р. Корпоративное право Великобритании. Законодательство. Прецеденты. Комментарии / Е. Р. Кибенко. — К. : Юстиниан, 2003. — С. 111—114.
5. Петровичева Ю. В. Акционерное законодательство Англии и России. Сравнительно-правовой анализ / Ю. В. Петровичева. — М. : НОРМА, 2002. — С. 8.
6. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / за ред. А. Г. Яреми, В. Г. Ротаня. — К. : Реферат, 2005. — С. 21.
7. Хозяйственное право Украины : учеб. / под ред. А. С. Васильева, О. П. Подцерковного. — Х. : Одиссей, 2005. — С. 241—242.
8. Шуба Б. В. Відповідальність учасників господарського товариства як засіб захисту інтересів його кредиторів (порівняльно-правовий аналіз німецького і українського права) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 / Б. В. Шуба ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2005. — С. 13—14.

Воловик Оксана. Границы ответственности акционеров: проблемы и перспективы. Исследованы рамки ограниченной ответственности акционеров, уяснено ее соотношение с юридической ответственностью. Проанализировано законодательство в ракурсе привлечения контролирующего участника (холдинговой компании) за злоупотребление контролем. Обоснованы выводы об отсутствии правовых механизмов для внедрения эффективной корпоративной ответственности контролирующего участника и нецелесообразности сужения ее сферы по кругу лиц. Рассмотрена категория «нормального предпринимательского риска» в управленческой деятельности акционеров, проанализированы научные подходы к формам вины контролирующего участника, определены перспективы правового развития в этой сфере.

Ключевые слова: акционер, холдинговая компания, корпоративная ответственность, злоупотребление контролем.

Volovik Oksana. Borders of auctioneers' responsibility: problems and perspectives. There have been analyzed the frames of auctioneers' limited responsibility, its correlation with juridical responsibility has been clarified. There has been analyzed legislation in the sphere of involving controlling participant (holding company) in control abuse. Conclusions about absence of legal mechanisms for introducing effective corporative responsibility of controlling participant and expediency of limiting its sphere in personality circle have been substantiated. There has been considered the category of «normal entrepreneur risk» in managing activity of auctioneers, scientific approaches to forms of guilt of controlling participant have been analyzed, perspectives of law development in this sphere have been identified.

Key words: auctioneer, holding company, corporative responsibility, control abuse.